

Syrly toslamalaryň pidalary: Garganyň gözi inerde

Category: Ertekiler, Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Syrly toslamalaryň pidalary: Garganyň gözi inerde

► 2: GARGANYŇ GÖZI INERDE

Meniň öňümde ençeme bigünä bendeleriň täleýini tersine öwren tomlaryň 13 sanysy dur. Ýöne nomerleri boýunça olaryň sany 15 bolmalydy. Olaryň galyňlaram, orta galyňlykdakysam, ýukaraklaram bar. Emma galyňlary ýukalaryndan köp. Göwnüme bolmasa, olaryň sahypalaryny agdaryp ugranymdan soň birki sagat wagt geçip-geçmänkä biri gelip: "Bagyşlaň" diýip, olary alyp ötägitjek ýalydy.

Gelip alyp giden bolmady. Wagt geçendigi sebäpli giden sahypalary, göýä diýersiň, iriň kültän köne ýara elimi degren ýaly örän seresaplylyk bilen agdaryaryn. Göwnüme bolmasa, syýa bilen, galam bilen, maşynka bilen ýazylan her bir setiriň aňyrsyndan iňňildi, gaýgy-hesret, söz bilen beýan edip bolmajak ahy-nala eşidilýän ýalydy.

Olary okadygyňça köp zatlar äşgär bolýardy. Dünyä parhsyz garaýan sarymtyk sahypalary yzly-yzyna agdaryp başlanyňda içi garaňkyrap duran tutuksy kabinetlerdw günäsiz adamlara kast etmek üçim oýlanyp tapylan "Türkmen Azatlygy" baradaky ideýanyň şu ýerde döräp, soňra bolsa ol elhenç ideýanyň ertekilerdäki her deminde adam ýuwudýan aždarda öwrülendigine şaýat bolýarsyň. 37-nji ýylyň elhenç wakalaryny ýatladýan aždarihaly şol ertekide herehet edýänler hakyky janly adamlar bolman, hyýaly adamlar bolan bolsady, onda "Dildüwüşýänleriň gizlin guramasy" baradaky toslama gyzykly detektiw ýaly bolup görnerdi.

Bu tutumlaryň başlangyjy 1930-njy ýylyň başlarynda "Magaryfçylar" guramasynyň oýlanyp tapylan wagtyndan başlandy. Ol oýlanylyp tapylan guramanyň neşteriniň ýiti uýy "türkmen

intelligentleriniň milletçilik meýilli wekillerine" tarap gönükdirilýärdi. Wagt geçdigiçe ýurdy "hyýanatly pikirli" adamlardan arassalamak baradaky ideýanyň çarhy aýlanmasyny çaltlandyrýardy, çaltlandygyça onuň elhenç tolkunýara ýylan ýaly owsun atyp, ýurtdaky düzgüne tankydy nazar salýanlara jeza bermekde ýetjek derejesine ýetipdi... Agzyň degeninden soň işdäň açylýandyr diýlip ýöne ýere aýdylmandyr ahyryn.

"Respublikada ilki Magaryf Halk Komissary, soňra Türkmen döwlet neşirýatynda bölüm müdiri bolup, Türkmenkult-a ýolbaşçylyk eden Kümüşaly Böriýewiň M.Çokaýew tarapyndan ýolbaşçylyk edilýän "Türküstan milli birleşigi" guramasynyň Maşatdaky filialyna başlyklyk edýän Sadretdin han Şarypow bilen gatnaşygy barмыш diýen habaryň daşary ýurtdan gelip gowuşmagy, onuň assyrynlyk bilen yzarlaagyna sebäp bolupdy.

Dogrudanam, patyşa Russiýasy tarapyndan ezilen türki halklar XX asyryň başlarynda gurply döwletleriň biri bolan Türkiýe (Osmanly döwleti) bilen ýakynlaşmaga meýil edýärdiler. Kysmaty birmeňzeş bolan halklaryň milli döp-dessurlarynyň, dilleriniň ýitip gitmeginden howatyr edýän tatarlaryň, gazaklaryň, türkmenleriň, özbekleriň we beýleki halklaryň akyllý-başly wekilleri türki halklaryň birikmek, jebisleşmek ideýasyna uýýardylar. Buhara sowet halk respublikasynyň hem-de Türküstan respublikasynyň täze ýolbaşçylarynyň türki halklaryň birleşme ideýasyny durmuşa geçirmek babatda eden synanyşyklary güýçli garşylyga duçar bolup, olaryň hemmesi jezalandyrylypdyr.

Ýöne onuň bilen hem türki halklarynyň birleşme ideýasy ýitip gitmändi. Mejbury ýagdaýda daşary ýurda gitmeli bolan akyllý-başly adamlar ol ideýanyň ugrunda erjellik bilen göreşýärdiler. M.Çokaýew Parižde "Ýaş Türküstan" žurnalyny çykaryp, onuň sahypalarynda türki dilli milletleriň birikmek ideýasyny öňe sürýärdi. Türki milletleriň birikmegi baradaky ideýa onuň garşysyna göreşýänleriň gonjuna gor guýýardy.

Şol döwürde gep K.Böriýewiň daşary ýurda gidenler bilen arabaglanyşygynyň bardygy baradaky toslamada-da dälidi. Bu ýerde gep K.Böriýewiň 1918-nji ýylda Kokant awtonomiýasyny jar eden M.Çokaýew bilen birwagtlar aragatnaşygynyň bolanlygyndady. Indi Çokaýew çekistleriň elýeterinden

uzakdady, K.Böriýewiň bolsa halan wagtyň bokurdagyndan penje urmak boljakdy. Hakyna seretseň, ol graždanlyk urşundan öňem, soňam daşary ýurda gidenler bilen aragatnaşyk etmändir. Ýöne Döwlet Syýasy Uprawleniýesiniň organlarynyň bu hakykata ynanaslary gelenokdy. Sebäbi üstünden düşen adamlarynyň daşary ýurtlar bilen gatnaşygy bolsa, olar üçin amatly boljakdy.

K.Böriýew ýaly uly şahalardan ýapysylandan soň, ol köp zatlaryň "üstüniň açylmagyna", geçirilýän derňew işleriniň örüsiniň giňemegine ýardam beripdi. Sebäbi onuň tanyş-bilişleri, gatnaşyk edýänleri köpdi. Olara magaryfçylar, edebiýatçylar, žurnalistler, dil bilimi ugrunda işleýänler O.Wafaýew, S.Tureýew, S.Musaýew, A.Gulmuhammedow, M.Geldiýew, B.Kerbabaýew, G.Burunow, A.Bekjanow [1] we ýene-ýeneler girýärdiler.

Öz işine wepaly kontrrazwedkanyň işgärleri olaryň häkimiýete garşy hiç hili iş alyp barmaýandyklary barada aýdýanlaryna ynam etmeýärdiler. Sebäbi olar Staliniň ýöredýän syýasatyna, esasanam milli mesele baradaky syýasatyna salgy berlişi ýaly düşünmän, olar barada özbaşdak pikir ýöredip, ol pikirleri hem resmi ýerlerde aýdýardylar. O.Wafaýew köp wagtdan bári şübhe astyna düşen adamdy, rewolýusiýadan öň ol Buharanyň medresesinde okapdy. Soňra Stambul uniwersitetiniň (Darulfünun) ýuridiki fakultetini tamamlapdy, graždanlyk urşy ýyllarynda bolsa, general Nury Paşanyň goşunynda ofiser bolup ýören wagty Bakuwy basyp alypdy.

Gadyr bilmez Wafaýew diýsäni! Sowet häkimiýeti oňa ýokary wezipeleri ynandy. Oňa ilki Aşgabat oktug sudunyň, soňra Daşowuz okrug sudunyň başlygy boldy, oňa şolar ýaly wezipeler berilse-de, göwni hoş bolman TK (b) P MK-nyň alyp barýan syýasatyny tankytlap, belent mertebeli adamlaryň ýüzüne ýakymсыз sözler aýtmaga het edipdi. Özi bolsa ýerli metbugatda "pantürkistlikde" hem-de "milletçilikde" aýyplanyp tankyt edilende ýokuş görýärdi. Özünü tankyt edenlere jogap ýazanda bolsa, ony hiç ýerde çap etmändiler. [2]

Bu ýagdaý Wafaýewde nägilelik döredipdi. Onuň tebigaty gönümel hem-de gyzmarak bolandygy üçin, nägileligini gizlejek hem bolmandy. Onsoň onuň aýdýan sözleri gep çöpleýän gulaklaryň

duşundan geçip gitmeýärdi.

Bu bolsa resmi organlarda Wafaýew barada ýaramaz pikirleriň döremegine sebäp bolupdy, ýaramaz pikir diňe bir ol hakda döremän, eýsem onuň dosty hem-de obadaşy Muhammet Geldiýewiň hem garşysyna döräpdi. Muhammet Geldiýew dil ugrundan görnükli alymdy, öz döwrüniň ýokary düşünjeli adamlarynyň biridi. Ol elipbiýiň latynlaşdyrylmagyna garşy çykyş edýärdi. Şol wagtlar dilçileriň, edebiýatçylaryň hem-de taryhçylaryň arasynda haýsy elipbiýe geçilmelidigi barada güýçli çekeleşik dowam edýärdi. Birnäçeleri latyn elipbiýine geçmelidigini tekrarlap aýaklaryny diräp durýardylar. Başga birnäçeleri bolsa, latyn elipbiýine geçmek türkmen halkynyň gadymdan gelýän medeniýetinden, asyrlar boýy dowam edip gelýän taryhyndan, taryhy baýlyklary bolan ýadygärliklerden daşlaşdyrjakdygyny, sebäbi olaryň hemmesiniň arap elipbiýinde dörändigini, indi oňa dönüklük etmeli däldigini aýdýardylar.

M.Geldiýew täze giriziljek bolunýan elipbiýi ýerliksiz hasap edip: "Bolşewikler arap elipbiýini ýatyryp, yslam dinini Türküstan halkynyň aňyndan gysyp çykarmaga synanyşyk edýär" [3] diýipdi.

Şol wagt elipbiýi üýtgetmek derwaýys zatmyka? Halkyň taryhyny, ruhy gelip-çykyşyny onuň ýadyndan çykartmak üçinmikä? Halkyň geçmişe geleňsiz garamagy üçinmikä? Türkmenleriň akyllý-başly adamlary arap elipbiýini ýatyrmagyň türkmenleri we türk halklary musulmanlaryň asyrlar boýy gazanan baýlyklaryndan daşlaşdyrmak üçin edilýändigini oňat bilýärdiler. "Könesi bolmadygyň täzesi bolmaz" diýipdirler. Geçmişi bolmadyk halkyň geljegi hem bolmaly däldi.

Ol döwürde türk dilli halklaryň medeniýetine örän güýçli zarba urlupdy. Gruzinleriň hem-de ermenileriň elipbiýini üýtgetmek hiç kimiň kellesine-de gelenokdy. Gruzinler bilen ermeniler häzirem ata-babalarynyň ulanyp gelen elipbiýini ulanyp gelýärler (janlary sag bolsun, milli medeniýetleriniň pajarlap ösmegi üçin ulansalar oňat edýärler). Stalin Gruziýanyň patyşasy bolup oturanyndan rus patyşasy, ähli Russiýanyň imperatory bolanyny gowy gördi. Ýöne her niçigem bolsa, Gruziýanyň döwlet dili gruzin dili bolupdy. Bize bolsa

mekdebe gatnap başlan döwrümüzden uly abraýa we synpy teoriýa salgylanyp, diňe buržuaz döwletlerde ýerli milletiň döwlet dili bolandyr, sosialistik döwletlerde beýle zat bolmaz diýlip beýnimize guýulýardy. Biz hem sosialistik döwlet gurýanlygynyň sebäpli, öz dilimiziň döwlet dili bolmagy barada umyt hem etmeýärdik.

Göz-görtele adalatsyzlyk edilýärdi: haýsy hem bolsa bir halk barada gürrüň edilende onuň aýratynlygy, milli özboluşlylygy göz önünde tutulýardy, başga birnäçe halklar barada gürrüň edilende bolsa, ol hakda kalam agyz söz hem aýdylmaýardy. Ol halklarda aýratynlygam, milli özboluşlylygam düýbünden ýok ýalydy. Bu zatlaryň üstesine-de ol halklaryň üstünden hökmürowanlyk ýöredilip, olaryň milli mertebesi kemsidilýärdi. Bu syýasat esasanam Orta Aziýadaky türki dilde gepleýän halklaryň garşysyna ulanylýardy, sebäbi ol syýasat bu ýerdäki musulmanlary dünýä yüzüniň musulmanlaryndan çetleşdirmek üçin edilýärdi. Bu işi DSU-nyň organlary alyp barýardy. Olar ýurduň ähli ýerine ygtyýarly ellerini uzadyp bilýärdiler, hatda partiýanyň ýolbaşçylary hem olaryň diýenine däl diýip bilenokdylar. Bütün ýurtda bolşy ýaly, Türkmenistan SSR-inde DSU bilen IIHK partiýanyň üstünden gözegçilik edýärdi. Jeza beriji organlar hiç hili günäleri bolmadyk adamlara, ilki nobatda kommunistlere hiç hili päsgeçilik görmän jeza berýärdiler.

Akylly-başly, hatly-sowatly adamlar kanuna sygmaýan bu eden-etdiliginiň garşysyna göreşmäge synanyşýardylar. Ýöne ol synanyşyk örän gowşakdy, ýöwseldi, olar sanlyja adam bolup, bu syýasatyň nädogrudygyny, kanuny dældigi barada gürrüň edýärdiler. Ýöne ol pikiri batyrgaýlyk bilen jar etmäge bogunlary ysanokdy. Diňe ýygnaqlarda çykyş edenlerinde ýa-da metbugat üsti bilen bu syýasatyň ýaramazdygyny duýular ýaly çalaja ýañzydýardylar. Arapçany ýatyryp latynça geçmäge garşy çykyş etmek hem hökmürowan syýasatyň ýerli medeniýetiň bilini bükmeginiň önüni almaga edilýän synanyşykdy.

Hökmürowan syýasatyň hiç bir kada sygmaýan örän gödek ýerleri barada ençeme gezek taraşlanylan, sypaýyçylyk bilen edilýän bellikler hem tankydy diýseň ýigrenýän jeza beriji organlaryň

hüşgär nazaryndan sypmaýardy. Özbaşdak pikir etmäge ukyby bolan adamlaryň irginsiz yzarlanmagy moral we psihiki taýdan çydap bolmajak ýagdaý döredýärdi. Paltasy daşa degen intelligensiýanyň wekilleriniň birnäçesi başyny alyp daşary ýurtlara gitmäge mejbur bolupdy. Olar kem-kemden üstlerine abanyp gelýän gara bulutdan heder edip gidýärdiler. Sowatly adamlaryň hemmesi şübhe astyndady. Eger bir adam daşary ýurda gitmek barada çalaja ýañzydaýsa, şol adam şol günün özünde tussag edilip sürgüne iberilýärdi. Daşary ýurda gaçyp gidenleriň hemmesi ideologiýa taýdan jenaýatkär, watana dönük ýa-da içaly hasaplanýardy. Watanyň dönükleri bilen bolsa uzak gürrüň edilip durlanokdy. Duşman boýun egmelidi ýa-da ýok edilmelidi.

Magaryfçylar bilen iş salyşýanlar Wafaýewiň gaçyp gitjekdigi barada hiç zat bilmeýärdiler, hatda DSU-nyň gyl gymyldasa bilýän operativ işgärleri hem bu gezek ahmal galypdylar. Wafaýew 1930-njy ýylyň dekabryň gijeleriniň birinde Eýrana geçipdi. M.Geldiýew hem onuň bilen bile gitmelidi. Emma ýürek agyrysy tutup, ol duşuşyk üçin bellenen ýere baryp bilmändi. Şondan soň köp wagty geçmänkä-de ol ýürek agyrysyndan aradan çykypdy.

Garaşylmadyk wagty bolan bu waka operativ işgärleriň rewolýusiýa garşy iş alyp barýan milli guramanyň bardygyny baradaky durmuşdan üzňe toslamasynda aýdylýan zatlaryň nädogrudygyny ýüze çykarypdy. Ol toslamada Wafaýewe daşary ýurtlara gidenler bilen aragatnaşyk saklaýan adamyň roly berlipdi. Ol bolsa ýurdy taşlap gaçyp gitdi. Eger ol gizlin guramanyň wekili bolýan bolsa, onda aç-açan gaçyp gitmezdi ahyryn. Her bir zäheriň garşysyna has güýçli zäher tapmak şol ýyllar üçin ýoň bolupdy. TSSR-iň DSU-nyň operativ işgärleri öz familiýasynyň deregine "B" lakamyny ulanan Polýakowyň ýolbaşçylygy astynda Eýrana gaçyp giden Wafaýewi ele salmak maksady bilen ol ýere ibermek üçin agentleri taýýarlamak işine girişipdi.

Gaçyp gideni ele salmak barada geçirilen işler aýratyn detektiv waka bolany üçin ol baradaky gürrüňi soňa goýalyň. Ýakyn wagtda geçiriljek uly işlere taýýarlyk görüp ýörlen

wagty ýene bir adatdan daşary bir waka bolupdy. 1931-nji ýylyň iýul aýynda A.Gulmuhammedow biken bakuwly aspirant Kahraman Karakaşly serhetden geçjek bolanlarynda ele düşüpdirler. "A.Gulmuhammedow ele düşen badyna öz janyňa kast etdi" diýlip aýdylýardy. Dogrusyny aýtsaň: "ele düşen badyna öz janyňa kast etdi" diýen söz birnäçe ýyldan soň şol wakany derňän derňewçilerde-de şübhe döredipdi. Her niçigem bolsa, şol wagt bolan zatlar bussur-ýassyr edilipdi. Ýöne welin onuň neneňsi ölendigi baradaky şübhe henize çenli dowam edip gelýärdi. Belki, ol "gaçjak bolup synanyşanda öldürilendir?" "Gaçjak bolup synanyşdy" diýen söz dogrumyka ýa toslamamyka? Onsoňam Karakaşly diýilýän adam onuň ýanynda nähili peýda bolduka? A.Gulmuhammedow ýaly esli ýaşan tejribeli adam onuň ýalylar bilen şeýle howply işe baş goşarmyka? Bu ýerde bize bir topar çaklamadan başga zat galmaýar. Ýöne welin biziň üçin bir zat belli: eger Gulmuhammedow gaçyp gitmegi ýüregine düwen bolsa, onda oňa özünden başga hiç kim kömek edip bilmezdi. Ol hem edil Wafaýewiň gidişi ýaly assyrynlyk bilen giderdi. Eger ol beýle bolsa, onda ol hem edil Wafaýew ýaly Türkmenistanyň kontrrazwedkasynyň alyp barýan işine ikinji urgy bolardy. Bu bolsa respublikadaky "şübheli adamlary" bakyp ýören ýiti gözli "çopanlara" abraý getirmezdi. Bu edilen işde ýönetmelik, ýalana ýakynlyk bolsa-da, operatiw işgärleri jogapkärçilikden halas edipdi, eger ol gaçyp giden bolsa, organ işgärleriniň birnäçesiniň başy gowga galardy, ozal iň wepaly işgärleriňem bir topary şeýle ýagdaýa düşüpdirler. Belki, Wafaýew gaçyp gideninden soň A.Gulmuhammedowyň bu ýerde etmeli işleriniň göwrümi ulalandyr, belki, ol "rewolýusiýa garşy göreşýän milli gurama" diňe bir magaryfçylary çekmän, eýsem türkmen intelligensiýasynyň beýleki gatlaklaryny hem çekip, onuň güýjüniň we täsiriniň has artmagy ugrunda göreşip başlandyr. Operatiw organlar her edip, hesip edip öz mertebelerine çirk gelmez ýaly etmelidi...Şondan soň şeýle bir tutha-tutlyk başlandy welin, heý, diýip-aýdar ýaly dälidi. Şeýle edilmese, kim bilýär, türkmen intelligensiýasynyň ählisiniň daşary ýurda gaçyp gidäýmegem ahmal ahyryn.

- [1] Şol ýerde, t 12, sah 221;
- [2] Şol ýerde, t 12, sah 222;
- [3] Şol ýerde, t 4, sah 173.

Taryhy makalalar